

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра культурології

Дипломна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

на тему: **«Інтерпретація поетики мовчання в європейській
культурі ХХ століття»**

**«Interpretation of poetics of silence in the European culture of the
XX-th century»**

Виконала: студентка денної форми навчання

напряму 6.020101 Культурологія

Троян Вікторія Сергіївна

Керівник к. філос. н., доц. Левченко В. Л. _____

Рецензент к. філос. н., доц. Білянська О. Ю.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2019 р.

Завідувач кафедри

_____ Соболевська О. К.

Захищено на засіданні ЕК №_3__

протокол № ____ від _____ 2019 р.

Оцінка _____ / _____ / _____

Голова ЕК

_____ Соболевська О. К.

ПЛАН

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Образ мовчання в світлі релігійно-філософської традиції	6
1.1. Концепт мовчання в ракурсі філософської проблематики	7
1.2. Мовчання в релігійно-містичному контексті	12
РОЗДІЛ 2. Специфіка мовчання в мистецтві	17
2.1. Мовчання (в) кіно	18
2.2. Прояв феномену мовчання в музичній культурі	25
ВИСНОВКИ	36
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	43

ВСТУП

Актуальність теми. Осмислення мовчання в філософсько-антропологічному контексті приводить нас до того, що даний феномен властивий тільки людині, і, пізнаючи людину, можна розкрити природу мовчання як відносно самостійного явища та як виразного засобу. Творча сторона людської природи свідчить про недостатність мови по відношенню до багатогранності і глибини внутрішнього і зовнішнього світу людини. Можна завжди сказати більше, ніж ми це робимо за допомогою мови в її словесному оформленні. Можна завжди сказати більше, навіть якщо ми живемо за часів небувалого науково-технічного прогресу і використовуємо цілий арсенал допоміжних засобів. Тому не тільки мова, але і саме мовчання викликає інтерес філософів, істориків, культурологів, літературознавців і письменників. Також цей феномен може бути розглянуто в багатьох контекстах: психологічному, релігійно-містичному, естетичному тощо, що розширює сферу для вивчення цього феномену.

Прагненнями до дослідження теми мовчання обумовлена ще одна з причин: зацікавленості та актуальності у розгляді цього фенома, а також тим, що втома розумової діяльності людини починається з усвідомлення вичерпності суджень про існуючі сенси та події, що якраз не дає можливості статися, якщо виходити з «дословесної» природи людини.

Музична культура ХХ століття та кінематограф мають свою специфіку і сприяють розширенню і поглибленню тематики, і проблематики мовчання як в просторі самої філософії, так і в просторі філософії мистецтва.

Актуальність розгляду теми мовчання зумовлена, перш за все, необхідністю заповнити прогалину в дослідженнях феномена мовчання і здійснити аналіз цього феномена, бо мовчання, в першу чергу, нерозривно

пов'язано з пізнанням самої природи людини, а по-друге, мовчання сприяє розширенню можливостей пізнання мистецтва.

Ступінь розробленості проблеми. При уявній простоті і повсякденності слів «тиша» і «мовчання» багато словники уникають їх трактування. Як правило, слова «тиша» і «мовчання» використовуються як синоніми, і як взаємозамінні поняття. Однак, чи тотожні один одному тиша і мовчання? Так, наприклад, в тлумачному словнику Ожегова ці поняття залишаються неосвітленими, мовчить і енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона.

У філософській традиції тема мовчання розглядається багатьма дослідниками і філософами. Окремий розділ цього феномену відведений у монографії В. В. Бібіхіна «Мова філософії» та «Внутрішня форма слова» [5, 6]. К. О. Богданов у своїй роботі «Нариси з антропології мовчання» [7] розглядає феномен мовчання в колі його родинних феноменів.

Тема мовчання займає особливе місце в класичній праці Людвіга Вітгенштейна «Логіко-філософський трактат» [8]. Особливу роль мовчанню відводить російський філософ М. Епштейн в своїй роботі «Слово і мовчання в російській культурі».

Розгляд мовчання як феномена в філософсько-антропологічному контексті приводить нас до дослідження філософа Макса Пікара, який вважав, що «в ретроспективі соціокультурної еволюції саме втрата тиші (і мовчання) найбільшою мірою змінила природу людини» [20].

Як особливий спосіб комунікації ми зустрічаємо мовчання у таких авторів, як Н. Т. Абрамова. У Н. Т. Абрамової мовчання належить до зовні не-словесним розумовим актам, які мають знакову природу і являє собою відсутність звуку [1].

Мета роботи: розкрити специфіку феномена мовчання в аспекті

філософської проблематики на прикладі кінематографічного та музичного мистецтва.

Завдання роботи:

- вивчити концепт мовчання в рамках філософської традиції;
- описати тему мовчання в релігійно-містичному контексті;
- уточнити співвідношення понять «тиша» та «мовчання», описати їх;
- виявити особливості аудіовізуального вираження мовчання в кінематографі;
- розглянути прояв феномену мовчання в музичній культурі.

Об'єкт дослідження: мовчання як феномен в європейській культурі ХХ століття.

Предмет дослідження: мовчання як явище в кінематографі та музичній культурі ХХ століття.

Методологія і методи дослідження: історичний підхід – вивчення першоджерел феномена мовчання як релігійно-містичної практики; опис змін звукового потенціалу кінематографа; метод дескрипції — опис поняття мовчання та його прояв в європейській культурі ХХ століття; герменевтичний підхід - вивчення текстів присвячених проблемі розуміння мовчання і його відмінності від тиші, основою яких є включення текстової інформації в більш широкий контекст знань з інтерпретацією, з додаванням додаткових значень.; аналітичний підхід - визначити, чи має виявлений прояв феномену мовчання причинний характер..

Структура роботи: робота складається з вступу, двох розділів та двома підрозділами в кожному, висновку та списку літератури.

ВИСНОВКИ

Культура ХХ століття, котра просякнута тягою до філософічності і загальнолюдських цінностей, знову повернула інтерес до явища, відомого вже в релігійній практиці і в філософській традиції – мовчанню.

Інтерес до дослідження теми мовчання викликаний тим, що «человек единственное в живой природе свободно говорящее существо», як зазначає В. В. Бібіхін, і «он же и первое существо, которое молчит. Человеческая речь была бы невозможна без исходного молчания. Если бы не было умолкания человека перед тем, что его как раз всего больше захватывает, если бы он всегда разглашал себя или считал своим долгом себя разглашать, о его отличии от живой природы было бы трудно говорить» [6]. Таким чином, досліджувати природу мовчання можна крізь призму розгляду природи людини. Це відсилає нас до визначення «мовчання» як поняття філософської антропології – «под молчанием понимается способность человека ускользать от объективации своей самости, от овнешнения внутреннего. В строгом смысле слова молчание – это не некоторое внутреннее, которое ищет себе места во внешнем, и не внешнее, которое отсылает к внутреннему. Молчание понимается в философской антропологии как базисная форма поведения человека» [17].

Розгляд мовчання як феномена в філософсько-антропологічному контексті приводить нас до висновку, що воно притаманне людині, і, пізнаючи людину, можна розкрити природу мовчання.

Як правило, слова «тиша» і «мовчання» використовуються як синоніми, і як взаємозамінні поняття. Однак, чи тотожні один одному тиша і мовчання? Чи мають вони рівний сенс?

Тиша - є самодостатній феномен, що володіє завершеністю абсолют,

точка рівноваги світу, вираження абстрактного досконалості. На противагу цьому, мовчання, це внутрішньо динамічний процес, що тяжіє до переходу в інші якості. І як відзначають багато дослідників, мовчання є основою мови. Будучи мовною категорією, воно має ті якості процесуальності і результативності.

Мовчання на відміну від статичної тиші смислово рухомо, схильне безперервного внутрішнього «переінтонування», в той час, як тиша стверджує. Тиша і мовчання співвідносяться один з одним як образ міросовершенства і засіб вираження.

Тиша завжди статична і піднесена. Мовчання може бути гучним, навіть кричущим або бути комічним, навіть гротескним. Тиша надособиста, об'єктивна, як природа, а мовчання - іманентно, суб'єктивно, так як пов'язано з проявом людських емоцій. Здається очевидним, що тиша і мовчання не цілком тотожні за своєю природою і змістом, але розрізнити їх прояви в художній системі того чи іншого твору мистецтва зовсім непросто.

Одне з головних питань, що виникає вже на самому початку дослідження теми мовчання, таке: чи завжди розуміння пов'язане виключно зі словами? Ми можемо «сказати» більше, ніж це проявляється в можливостях мови. Як наслідок, розуміння може випереджати слово, і воно відбувається в «дословесної» природі людини. В підтвердженні цього висловлювався і відомий філософ В. Бібіхін в одній зі своїх робіт задається питанням, що «если «не от разговора мы понимаем друг друга», можно ведь молча понимать, тонко чувствуя другого, — зачем же тогда слова? ... «Духовное соприкосновение» есть без слов и до всяких слов» [5, С. 36].

Слід звернути увагу на ще один важливий момент, а саме на те, що лежить в основі мовної діяльності. Джерелом мови є мовчання, де присутні мислення, образи, завдяки яким ми і отримуємо можливість мовної

діяльності. Тут в «дословесной» природі людини відбувається те, що дає можливість слову бути осмисленим, а потім і вимовленим. У такому випадку мовчання виступає як основа мови.

В силу своєї поліфункціональності «смысл молчания и его функции могут видоизменяться в зависимости от коммуникативной ситуации, от задач, стоящих перед коммуникантами. Отсюда и разнообразие форм, которые приобретает молчание: молчание используют для обеспечения тишины, для выражения любого отношение (проявление невежливости, сохранение дистанции)» [1, с. 36].

Н. Т. Абрамова в роботі «Несловесне мислення» зазначає, що «уже по своему первоначальному смыслу тишиной является отсутствие шума, звука как такового; пауза же - это только задержка начала речевого акта. В качестве коммуникативного акт молчания рассматривается в случае, если языковой акт не актуализируется, но коммуникативное намерение сохраняется» [1, с. 37].

У філософській традиції тема мовчання розглядається багатьма дослідниками і філософами, зокрема в роботі В. В. Бібіхіна «Мова філософії». Автор акцентує увагу на тому, що без мовчання як виток, мова би могла і не виникнути, ось чому, можливість вибору проходить через усю мову, стаючи його виток.

К. А. Богданов у своїй роботі «Нариси з антропології мовчання» відзначає, що мовчання та тиша є антропологічним, і «то, что в одном случае понимается в качестве симптома психического, а в другом в качестве симптома естественного состояния среды, не меняет главного - антропоцентричности их коммуникативной оценки» [7].

Також питанням феномена мовчання займалися: С. Сонтаг, М. Епштейн, И. Некрасова, мовчання набуває характеру безмовності і

невимовного, тобто відсутність логічно правильного говоріння, у роботі Л. Вітгенштейна.

Практично всі світові релігії містять філософію мовчання і як філософське поняття було осмислено в духовних практиках буддизму, теорії і практики індуїзму і ісихазму. Мовчання в релігії полягає в усвідомленні гармонії, рівноваги та зосередженому спокої. Мовчання виступає не просто обмеженням, – це те, що існує і в природі, і в людині. Мовчання можна бачити, чути і відчувати через певні явища і образи.

У релігійно-містичному контексті мовчання найчастіше трактується як «безмовність», яке спонукає до спілкування з Богом. З античних джерел відомою є обітниця мовчання, що існувала в піфагорійських спільнотах. В цілому мовчання в християнській традиції пов'язане з ідеєю чернецтва, де найкоротшим шляхом усамітнення стає безмовність з навколишнім світом, котра гарантує внутрішню природу молитви. Таким чином, мовчання в християнстві цінувалося досить високо, воно дає можливість відкрити себе до внутрішнього діалогічного спілкування з Богом і пізнання його.

Таким чином, формою піднесеного в релігійному шляху «... является молчание, тихое, неслышимое и невыразимое наслаждение самою ее присутствием в нас и для нас» [30, с. 450].

Феномен мовчання може бути розглянуто в багатьох контекстах: психологічному, релігійно-містичному, естетичному і кінематографі, як і музична культура, надає широкий простір для філософії в осмисленні проблематики мовчання як особливого явища.

У кінематографі мовчання зайняло міцні позиції. Цей феномен в кіномистецтві може висловлювати найрізноманітніші образи та ідеї, його багатозначний підтекст, іноді більш емоційний ніж інші звукові образи, він нерідко використовується для посилення виразності ідеї або образу.

Основна ідея всіх кінорежисерів, які використовували мовчання як прийом – показати безсилля слів перед духовною або природною красою світу, що перетворює мовчання в невимовне.

«Кинематограф часто сравнивают со сновидением» [2, с. 23–24]. Кінокартина у цьому контексті є межею між ілюзією сну і проекцією реальності. Уві сні рідко можна почути звуки, або тільки запам'ятовується спроба сказати слово, яке не вимовляється, від цього в багатьох авторських картинах простежується тенденція не тільки зникнення слова з екрану, але і зникнення звуку як такого. Ряд «мовчазних» картин зробив шведський режисер Інгмар Бергман («Причастя» (1963), «Мовчання» (1963), «Шепіт і крики» (1972)). Як зазначав сам Бергман, він часто брав ідеї зі своїх снів. Змішання діалогу і титрів здавалися шведському режисерові чудовими.

Що ж було присутнє в німому кінематографі і майже зникло згодом, але проявилось як сила потягу, що містила в собі подальший розвиток кіномистецтва? Бути може, головний секрет їхньої привабливості полягав зовсім не в пожвавленні фотографій, а в масі нечутних звуків ... І цей нечутний шум містить непідробне велич. Німі фільми відкрили проблему, яка потім пішла далеко на периферію: можливість мислити звук до звучання. Відсутність слова зовсім не віднімає у того, що відбувається на екрані функцію донесення інформації.

Як ми вже зазначили вище, феномен мовчання в кінематографі проявляється найрізноманітнішим чином. Антонен Арто писав, що «завдання кіно – зовсім не в репрезентації і тим більше не в тому, щоб фотографії заговорили (зображення кричущої людини цілком здатне оглушати і в мовчанні), а у вказівці на «зловещие встречи с тем, что скрыто за вещами, - смяты, раздроблены, блеклые образы всего, что кишит в вопросах глубинах ума» [21]. Способом для подавання «прихованого за

речами» є феномен мовчання, адже кіно – це синтез візуальних і аудіальних елементів, і зображення служить допоміжним засобом для такої репрезентації.

Територія взаємини комунікації з докомунікативним, викликає великий інтерес у багатьох режисерів. У героїв Бергмана, спілкування не просто не полегшує їх взаєморозуміння, але можливо взагалі не має ніякого відношення до ясності. Можливо, ця невиразність і виражає сутність будь-якої комунікації. Може бути, мова дійсно має куди більше відношення до безмовності, ніж до мови. Так вже ми далекі від сліпоглухих героїв «Країни мовчання і темряви» Вернера Херцога? «Бог мовчить», - відповідає священник з «Причастя» на питання, що з ним сталося.

Можливо, безмовність і є та справжня мова кінематографа, а галаслива метушня - його німота. Таким чином, кінематограф надає широкий простір філософії для осмислення проблематики мовчання як специфічного явища.

Музика як художнє явище володіє тільки їй одній властивою природою. Так званий "звучний ефір" долає кордони видимого світу, прагнучи до невідомого. Синтез реального і невідомого здійснюється через звучання, яке може мати різноманітну смислове варіативність слухових уявлень або видінь як слухача, так і виконавця.

Музика, не обмежена просторовими рамками і пластичними образами, не вимагає візуального явища. Музичний твір занурює слухача в простір внутрішнього буття, де виникають численні асоціативні ряди. Змінюються і часові координати: події, світ в цілому може сприйматися як окремий випадок, момент особистісного існування. Це призводить до питання про сутність музичного тексту в виконавському значенні.

Для виконавця неінтоніруемое й незрозуміле слово партитури має

стати предметом «внутрішнього проспіювання», що дозволяє знайти єдино вірний спосіб інструментального інтонування, гармонійно узгоджується з реально голос якого лунав словом. Для слухача ж, ловить то спливаючого на поверхню, то зникаючого слову, найважливішим стає не стільки конкретний зміст тексту і подробиці його смислового значення, скільки відчуття його незбагненності - навіть тоді, коли воно звучить насправді. У музиці ХХ століття виникли й інші варіанти відносини до вербального шару тексту. Йдеться про слова нечутні або неінтоніруемом, однак виписаному в нотах так, як ніби воно повинно звучати. Мовчання тексту, служить, по суті, однією і тією ж мети, «пробуждая в исполнителя создателя, причастного к тайне рождения музыки» [22].

Дослідження французького вченого Клода Леві-Стросса, відчував глибокий інтерес до музики, відзначали, що «проблемы, поставленные и уже решенные в музыке, аналогичные проблемам, возникающим при анализе мифов» [12]. На прикладі досліджуваного твору «Болеро» Моріса Равеля, французький вчений прагне підкріпити ідею, що підстава для зближення музики і мови знаходиться у внутрішній будові музики. Подібно до мови, «назначение музыки - быть средством коммуникации, создавать и передавать сообщения, по крайней мере часть из которых понятна большинству людей» [12].

Неможливість перевести музичне значення визначає абсолютну оригінальність мови музики. Музичне значення завжди залишається невизначеним, розпливчастим і невловимим. З цього випливає, що задум композитора, актуалізується через слухача і слухачем, тобто, точкою виникнення музичного значення є **сприйняття**. Призначення музики - бути засобом комунікації, створювати і передавати повідомлення, однак, музична мова об'єднує в собі суперечливі властивості - він може бути одночасно

умопостіжимим і неперекладним.

Феномен мовчання в музиці, так чи інакше "озвучується" - то чи навколишнім середовищем, наприклад як у Джона Кейджа, то чи - з волі композитора - виконавцями.

Колорит і тональність мовчання в музиці визначали в різний час твори Роберта Шумана, Клода Дебюссі, Густава Малера, Олександра Скрябіна, Артура Лур'є. Осмисленням цього феномену зайняті і композитори ХХ століття - Джон Кейдж, Луїджі Ноно, Дьордь Лігеті, Софія Губайдуліна, Арво Пярт, Олександр Кнайфель і інші. Не випадково однією з найхарактерніших прикмет музичного мистецтва ХХ століття стала тенденція до використання виразного потенціалу мовчання. Це проявляється, наприклад, в зростанні ролі медитативності, в розвитку ідей мінімалізму, в використанні нових технічних та інструментальних прийомів: беззвучних кульмінацій, «забарвлених пауз», принципово бескульмінаційної динаміки, введення мовчання в якості «додаткового тембру» твори і т. п.

Історія взаємин мовчання і звуку привертає і увагу дослідників в сферах філософії, мистецтва, психології та ін. Підтвердження тому - вже сформований в мистецтвознавстві ряд визначень: «мотив мовчання», «ідея беззвучний», «поетика тиші», «естетика порожнечі» і т.п.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамова Н. Т. Несловесное мышление. Москва: 2002. 236 с.
2. Агафонова Н. А. Общая теория кино и основы анализа фильма. Минск: Тесей, 2008. 392 с.
3. Арабов Ю. Н. Кинематограф и теория восприятия. Учебное пособие. Москва: ВГИК, 2003. 106 с.
4. Барсукова Т. В. Образ тишины в религии и живописи. Екатеринбург: ФГАОУ ВПО «Рос. гос. проф.-пед. ун-т», 2010. 128 с.
5. Бибихин В. В. Внутренняя форма слова. Спб: Наука, 2008. 420 с.
6. Бибихин В. В. Язык философии. URL: http://www.bibikhin.ru/yazik_filosofii#b133 (дата обращения: 10.04.2019).
7. Богданов К. А. Очерки по антропологии молчания. Homo Tacens. Часть 1. URL: http://www.bibikhin.ru/yazik_filosofii#b133 (дата обращения: 09.05.2019).
8. Витгенштейн Л. Философские исследования. Часть 1. / пер. с англ. Москва: Гнозис, 1994. 612 с.
9. Зинькевич Е. Музыка как молчание. Научно-культурологический журнал. № 11. 2003. URL: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=15&level1=main&level2=article> (дата обращения: 01.05.2019)
10. Карлейль Т. Этика жизни. *Теперь и прежде*. М.: Республика, 1994. С. 296-368.
11. Конфедерат О. В. Феномен кино в контексте антропологии молчания. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2008. С. 81–85. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/fenomen_kino_v_kontekste

- [antropologii–molchaniya](#) (дата обращения: 01.05.2019)
12. Леви-Стросс К. «Болеро» Мориса Равеля. Музыкальная академия. 1992. № 1. С. 167-173. URL: http://www.opentextnn.ru/music/interpretation/index.html?id=4442#_ftn1 (дата обращения: 09.05.2019).
13. Лобанова Н. И. Homo dicens и homo sapiens. О Человеке говорящем и Человеке разумном. СПб.: Алетейя, 2014. 144 с.
14. Логинова М. В. Звучание как проблема философии искусства. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики.* 2016. № 4(66): в 2-х ч. Ч. 1. С. 101-103.
15. Мешкова А. С. О судьбе «опуса» в музыкальном авангарде второй половины XX в. *Известия Уральского государственного университета. Сер. 2, Гуманитарные науки.* 2007. № 53. Вып. 14. С. 203-213.
16. Мизун Ю. В. Тайны богов и религий. Москва: Вече, 1999. 576 с.
17. Молчание. Фонд знаний «Ломоносов». URL: <http://www.lomonosovfund.ru/enc/ru/encyclopedia:0127732:article> (дата обращения: 18.04.2019).
18. Некрасова И. М. Тишина и молчание: миросовершенство и самовыражение. *Процессы музыкального творчества.* 2003. Вып. 6. С. 265–271. URL: <http://www.opentextnn.ru/music/interpretation/index.html?id=2747> (дата обращения: 09.05.2019).
19. Ошо. Что такое медитация. Системы развития человека. URL: www.ariom.ru/litera/osho/osho-31.htm. (дата обращения: 09.05.2019).
20. Пикард М. Мир тишины. Электр. период. Изд. URL:

- <https://www.rulit.me/books/mir-tishiny-read-370851-1.html> (дата обращения: 09.05.2019).
- 21.Рясов А. Молчание кинематографа. *История кино*. 2015. URL: <http://www.old.kinoart.ru/blogs/molchanie-kinematografa> (дата обращения: 09.05.2019).
- 22.Савенко С. Музыкальный текст как предмет интерпретации: между молчанием и красноречивым словом. *Искусство XX века как искусство интерпретации. Сборник статей. Нижний Новгород: ННГК им. М. И. Глинки*. 2006. С. 318-332. URL: <http://www.opentextnn.ru/music/interpretation/index.html?id=3493> (дата обращения: 09.05.2019).
- 23.Сапонов М. Не мой Кейдж. *Джон Кейдж. К 90-летию со дня рождения: Научн. труды МГК им. П. И. Чайковского*. Сб. 46. 2004. С. 91-95.
- 24.Сонтаг С. Эстетика безмолвия (фрагмент). *Артгид*. 2018. URL: <http://artguide.com/posts/1566> (дата обращения: 01.05.2019)
- 25.Стернин Г. Религиозное сознание в поэтике русской культуры второй половины XIX века. *Вопросы искусствознания*. 1997. № 2. С. 458–467.
- 26.Сухомлинов А. «Тишина — это единственное, что важно». Памяти Марка Холлиса. *Syg.ma*. 2019. URL: <https://syg.ma/@aasukhomlinov/pamiati-marka-khollisa-pierievodintieruius-muzykantom-po-sluchaiu-vykhoda-posliedniegho-alboma-talk-talk> (дата обращения: 05.05.2019)
- 27.Топоров В.Н. Заметки о двух индоевропейских глаголах умирания. *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд* / под ред. В. Иванова. Москва: Наука, 1990. С. 47-53.

- 28.Феофаний Затворник. Путь ко спасению: краткий очерк аскетики. Москва: 1984. 236 с.
- 29.Фиггис М. Звук - это эмоциональный мир фильма. *История кино*. 2001. №6, Июнь. URL: <http://www.old.kinoart.ru/archive/2001/06/n6article22> (дата обращения: 05.05.2019).
- 30.Франк С. Л. Непостижимое. Москва: Минск, 2000. С. 247–796.
- 31.Хоружий С. С. Диптих безмолвия: аскетическое учение о человеке в богословском и философском освещении. Москва: Центр психологии и психотерапии, 1991. 294 с.
- 32.Хоружий С. С. Подвиг как органон. Организация и герменевтика опыта в исихастской традиции. *Вопросы философии*. 1998. № 3. С. 31–72.
- 33.Экономцев И. Православие. Византия. Россия. Москва: Христиан, лит., 1992. 233 с.
- 34.Baird S. Interview: Jim Jarmusch. *Red Bull Music Academy Daily*. 2017. URL: <https://daily.redbullmusicacademy.com/2017/06/interview-jim-jarmusch> (Last accessed: 05.05.2019).